

DOĞU KARADENİZ’DE ANTİK BİR YERLEŞİM: ARETİAS/KHALKERİTİS ADASI (GİRESUN ADASI)*

Gazanfer İLTAR*
Akın TEMÜR**

ÖZ

Pontus Bölgesinin önemli yerleşimlerinden biri olan Giresun/Kerasous kentinin yaklaşık 1.6 km. açığında bulunan Giresun Adası, Doğu Karadeniz’de Antik Çağda ve Ortaçağda yerleşime sahne olmuş tek adadır. Antik kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, ada Klasik Çağda Aretias, Roma İmparatorluk Döneminde ise Khalkeritis Adası olarak adlandırılmıştır. Yaklaşık 40.000 m² yüz ölçüme ve denizden 30 metre yüksekliğe sahip olan ada üzerinde yoğun olarak Ortaçağ’a tarihlenen kalıntılar bulunmaktadır. Adadaki ilk kazılar ise 2011 ve 2012 yıllarında gerçekleştirilmiştir. 2013 ve 2014 yıllarında kazılara ara verilmiş ve 2015 yılından itibaren Giresun Müze Müdürlüğü başkanlığında tekrar başlamıştır. Bu süreç içerisinde yürütülen çalışmalarda birçok mimari yapı kalıntısı tespit edilmiş olmakla birlikte kazılar; Şapel ve Pitoslu Alan olmak üzere üç farklı bölgede sürdürülmüştür. Kazılar sonucu elde edilen seramik buluntuları, yüzeyde görülen yoğun Ortaçağ buluntularının aksine adanın tarihinin Klasik dönemlere kadar uzandığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Sözcükler: Karadeniz, Pontus, Giresun, Giresun Adası, Aretias/ Khalkeritis Adası

A SETTLEMENT IN THE EAST BLACKSEA: ARETİAS/KHALKERİTİS ISLAND (GİRESUN ISLAND)

ABSTRACT

Giresun Island, approximately 1.6 km off shore the city of Giresun/Kerasous which was a significant settlement centre in the Pontus province, is the only island in the Eastern Black Sea region that was inhabited during the Ancient Era and the Middle Ages. According to the ancient sources, the island was called “Aretias” in the Classical Age and “Khalkeritis” during the Roman Empire. The island which covers an area of 40.000 m² and has an altitude of 24 metres bears remains mainly

* Gönderim tarihi: 26.01.2018. Kabul tarihi: 07.02.2018.

* Dr Öğretim Üyesi., Giresun Üniversitesi, Görele Güzel Sanatlar Fakültesi, Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü, GİRESUN. gazanferiltar@gmail.com ORCID: 0000-0002-5823-2571

** Dr Öğretim Üyesi., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, SAMSUN. akintemur@yahoo.com ORCID: 0000-0001-9777-5256

dating back to the Middle Ages. The first archaeological excavations in the island were carried out in 2011 and 2012. After an interval in 2013 and 2014, the excavations were resumed by the Giresun Museum Directory in 2015. Since then, a number of architectural remains have been detected, and the excavations have focused on three different sites; the Chapel and the Pitos Area. Contrary to the Medieval ruins, ceramic remains found in the excavations indicate that the history of the island dates as far back to the Classical periods.

Keywords: Blacksea, Pontos, Kerasus, Giresun Island, Aretias / Khalkeritis Island.

1. Coğrafi Özellikler

Karadeniz Bölgesi'nin, Doğu Karadeniz Bölümü'nde yer alan Giresun İli çok iyi tanınmamakla birlikte önemli arkeolojik kalıntılara ve kültür varlıklarına ev sahipliği yapmaktadır (*Fig. 1*). Antik kaynaklarda sıkça karşımıza çıkan Pontos'un¹ bu bölgesi, dağlık ve ormanlık olup, kıyıdaki düzlük alanı ve sahili oldukça dardır². Bu coğrafi koşullar, bölge için bir taraftan avantaj sağlarken diğer taraftan dezavantaj oluşturmaktadır. Öncelikle çok dar olan kıyı, kentlerin belirli bir ölçüden sonra gelişmesine engel olurken, yüksek dağlar ve ormanlık arazi, savunma için önemli bir avantaj oluşturmaktadır. Bu yapısından dolayı, bölgede genel anlamda tarihi boyunca yabancı istilacılardan çok, birbirleri ile mücadele eden küçük krallıklar hüküm sürmüştür. Ada'nın yerleşim ve kullanım süreci, karşısında bulunduğu, Kerasus Kenti ile ilişkilidir. Giresun Kenti'nin 1.6 km. açığında bulunan Aretias Adası, denizden 24.5 metre yüksekliğe ve yaklaşık 40.000 m² lik bir yüz ölçüme sahiptir. Günümüze ulaşabilen sınırlı sayıdaki kalıntılara karşın, antik literatür bu küçük ada konusunda oldukça değerli bilgiler sunmaktadır.

2. Tarihsel Gelişim

Ksenophon'un ifadelerine göre Doğu Pontos, birinci binde genelde farklı isimlerle anılan otokton halkların, yarı bağımsız yaşadığı bir bölgedir³. M.Ö.7. yüzyılda Karadeniz'de görülmeye başlanan Grek Koloni kentleri, bir süre sonra Doğu Pontos'a dek ulaşmıştır⁴. Ancak M.Ö. 6. yüzyılda temelde

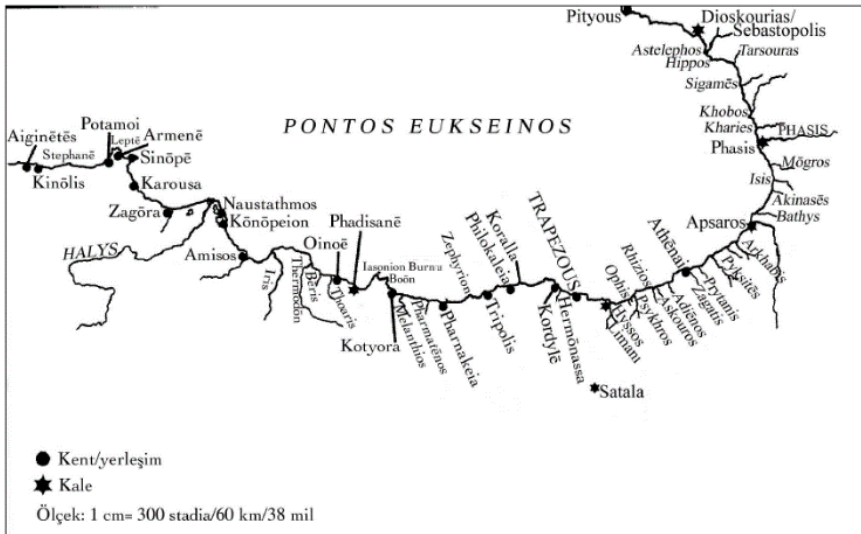
¹ Murat Arslan, "Pontos'tan Karadeniz'e: Bir Adlandırmanın Ardındaki Önyargılar, Varsayımlar ve Gerçekler" *Olba*, XVI 2006, s. 75-91.

² Strabon, *Geographika*, *Antik Anadolu Coğrafyası*, Çev. A. Pekman, İstanbul 1993, s. XII, 3.19.

³ Ksenophon, *Anabasis*, *Onbinlerin Dönüşü*, Çev. T. Gökçel, İstanbul 1974, s. IV. 5-30.

⁴ Karadeniz'deki Grek kolonizasyon hareketleri için bkz. Tsetskladze Gocha R., *Karadeniz'in Tarih ve Arkeolojisi Üzerine*, İstanbul 2005, 95-122, Res. 15; Arslan, *a.g.m.*, s. 75-91.

tüm Anadolu gibi, Büyük Pers Krallığı'na bağlıdır. Hellenistik Dönemde I. Mithridates'in, Pontos Krallığı'nı kurmasıyla bölgenin tarihsel süreç içinde gelişimi; önce Hellenistik Pontos Krallığına, daha sonra VI. Mithridates'nin Romalılara yenilmesiyle, Roma İmparatorluğuna, ardından da Bizans İmparatorluğuna bağlanmıştır. 1204'te 4. Haçlı seferi ile İstanbul'daki Latin işgali sonucu, Komnenoslar Hanedanlığı'nın Trabzon merkezli yeni devleti kurmaları, bölgenin hızlı bir şekilde gelişmesine sebep olmuştur. 13. yüzyılda Giresun civarına yerleşen Çepnilerle Bizanslılar arasında meydana gelen mücadeleyle bölge, yavaş yavaş Türk hakimiyetine girmeye başlamış ve 1461 yılında Trabzon ile birlikte Giresun ve tüm bölge Osmanlı hâkimiyetine girmiştir⁵.

Figür 1: Güneydoğu Karadeniz (Arslan, a.g.e., 50, Res. 1a)

Ksenophon'un M.Ö. 5. yüzyılın sonunda, Kerasus'u Sinope'ye bağlı bir Yunan koloni kenti olarak tanımlaması⁶, kente olan yakınlığı ve stratejik özellikleri göz önüne alındığında, adanın da bu dönemde iskân görmüş olabileceğini akla getirmektedir. M.Ö. 3. yüzyılda Apollonios Argonautlar'ın, Altın Postu⁷ aramak için çıktıkları yolculuğunu anlattığı eserinde, deniz seviyesine yakın olan adadan ve burada Amazonların⁸ savaşa giderken, Ares'e

⁵ Ali Fuat Öreç, "Geçmişten Günümüze Giresun Adası", *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu 09- 11 Ekim 2008*, C: 1, Ankara 2009, s. 43.

⁶ Ksenophon, a.g.e., s. V. 3.2.

⁷ Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü-Yunan Roma*, Çev. S. Tamgüç, İstanbul 1997, s. 86-93; Robert Graves, *Yunan Mitleri* (Çev. U. Akpur), İstanbul 2004, s. 713-723; Thomas Bulfinch, *Bulfinch Mitolojisi*, Çev. E. Özer - B. Özcangiller, İstanbul 2011, s. 146-154.

⁸ Selim Pullu, "Kimmer Kadınları Amazonlar" *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu 09- 11 Ekim 2008*, C: 1, Ankara 2009, s. 55-66; Akın Temür,

adadığı tapınak ile üzerinde savaş tanrısı için at kurban ettikleri, siyah bir kaya sunağını ve adanın ıssız kıyısına yerleşmiş ve insanlara saygısı olmayan sayısız kuşları ve adada yaşayan Ares'in kuşlarının, Arganoutlar ile olan mücadelesini anlatır⁹. M.S. 2. yüzyılın ilk yarısında, Karadeniz'deki Roma garnizonlarını denetlemek amacıyla seyahate çıkan Arrianus da aynı şekilde, adadan Ares Adası olarak söz eder ve Pharnakeia'ya 30 stadia uzakta olduğunu söyler¹⁰. Antik kaynakların verdiği bu bilgilerin yanı sıra günümüze yakın kaynaklarda adadan sıkça söz ederler. Trabzonlu bir rahip olan Bijişkyan¹¹ kitabında bir manastır ve kilisenin varlığından söz ederken Fransız gezgin Texier adada Antikçağda iki Amazon kraliçesinin Mars için bir tapınak yaptırdıklarını ancak kendi izlenimlerinde adada herhangi bir Antikçağ yapısının bulunmadığını söyler¹². Yine Alman Fallmerayer ise adada bulunan bir Bizans Manastırı'nın tüm adayı kapladığını ve çatısı olmayan bir taş kulenin boş pencereleri ve mazgallarıyla çalılıkların arasından dışarı sarktığını ifade eder¹³. Benzer şekilde 1890'larda Giresun'a gelen Cuinet'te adadaki deniz feneri kalıntılarından, Aziz Phokas adanmış bir kiliseden ve sur duvarlarından söz eder¹⁴. Özetle Antik Kaynaklar, bu küçük adaya, Grek Dönemi'nde Ares, Roma İmparatorluk Dönemi'nde Khalkeritis Adası denildiğini; Pharnakeia'nın hemen karşısında yer aldığını; Ares'e adanmış bir tapınak olduğunu ve Amazonların burada siyah bir taş tapındığını bildirmektedir. Bu bilgiler adanın yerinin ve isminin belirlenmesinde temel dayanak noktaları oluşturur¹⁵. Diğer taraftan yakın dönemde yapılan araştırmalar, adada günümüze kalıntıları ulaşmış olan yapılar hakkında bize bilgi verirler. Bu bilgilerde ise, adada büyük bir Kilise/Manastır kompleksinin ve bir kulenin varlığına işaret eder.

Antik Çağdan Günümüze Amazonlar" *Samsun Sempozyumu, 13-16 Ekim 2011*, Samsun 2012, s. 69-81.

⁹ Apollonios Rhodios, *Argonautica*, Çev. R.C. Seaton, Cambridge 1967, II. S. 1165-1174, 1030-1230.

¹⁰ Murat Arslan, *Ariannus'un Karadeniz Seyahati, Antik Kaynaklar Dizisi: 1.*, İstanbul 2005, s. 127-129.

¹¹ P. Minas Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1969, s. 38.

¹² Charles Texier, *Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Çev. A. Suat, Ankara 2002, s. 149-154.

¹³ Jacop Philip Fallmerayer, *Doğu'dan Fragmanlar*, Çev. H. Salihoglu, Ankara 2002, s. 147.

¹⁴ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie. Geographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonné e de Chaque Province de l'Asie-Mineure*, Paris 1890, s. 76.

¹⁵ Ertekin M. Doksanaltı-Erdoğan Aslan-İ. Mete Mimiroğlu, "Giresun İli ve Giresun Adası Arkeolojik Yüzey Araştırmaları, 2009", 28. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, Ankara 2010, s. 146.

3. Yüzey Araştırmaları

Adadaki araştırmalar Doç. Dr. Ertekin Doksanaltı ve ekibi tarafından 2009¹⁶, 2010¹⁷ ve 2011¹⁸ yıllarında olmak üzere üç sezonda yürütülmüştür. Bu araştırmalar sırasında iskele, sur, Kybele kutsal alanı, kule yönetici yapısı, kilise ve şapel olmak üzere 6 yapı kalıntısı tespit edilmiştir (Fig. 2). İskele de yürütülen araştırmalarda; adaya çıkışın güneydoğudaki küçük koydan yapıldığı ve koyun doğusundaki kayalık sahilin gemi bağlama yeri olarak kullanıldığını gösteren veriler, kayaya oyulmuş halkalar ve çukurlar tespit edilmiştir. Adada yürütülen araştırmaların diğer bir kısmını surlar oluşturmuştur. Sur duvarlarının tam olarak tarihlendirmek mümkün olmakla birlikte Trabzon Pontus İmparatoru Alexius II Komnenos (1297-1330) Dönemi'nde inşa edildiği¹⁹ ve günümüze ulaşabilen surların ise, Giresun Kalesiyle birlikte 1806-1812 yıllarında Osmanlı-Rus Savaşı sırasında onarım gördüğü bilinmektedir²⁰. Yaklaşık 600 metre uzunluğa sahip surların ortalama 6 metre yüksekliğe sahip olduğu ve yaklaşık 450 metrelik kısmının korunmuş olduğu tespit edilmiştir. Sur duvarların dıştan gri-siyah renkli dikdörtgen konglemera taşlardan içten ise dere taşlarının harçla birleştirilmesiyle yapıldığı, yapılan duvarların ise ortalama 1 metre kalınlığa ulaştığı görülmüştür. Ada görülen surların taş işçiliği ve tekniği Giresun Kalesi'yle benzerlik göstermektedir²¹. Ayrıca sur duvarlarının batısında, duvarlarla birleşik durumda iki adet yarım yuvarlak kule ve güney batı duvarında yarım daire şeklinde iki adet payanda ve giriş kapısı olduğu düşünülen bir açıklık tespit edilmiştir. Yine 2009 yılında yürütülen çalışmalar sırasında sur duvarlarının doğu ve batı yüzünde atık suyun akıtılması için oluk ağızları, kanallar ve batıdaki yuvarlak kulenin 15 metre güneyinde, sarnıç olduğu tahmin edilen, 5x4 metre ölçülerinde, 0.80 metre duvar kalınlığına sahip, içi kırmızı renkli bir harçla sıvalı bir yapı tespit edilmiştir. Üçüncü araştırma alanını Kybele Kutsal Alanı oluşturur. Burası adanın doğu kıyısında, teknelerin bağlandığı alanın kuzey ucunda bulunmaktadır. Bu alanda yürütülen çalışmalarda farklı ölçülere sahip birçok kaya çanağı tespit edilmiş ve bunlar sunu çukuru olarak değerlendirilmiştir. Libasyon/sunu çukuru veya kaya çanağı olarak adlandırılan bu yapılar açık hava tapınım

¹⁶ Doksanaltı-Aslan-Mimiroğlu, *a.g.e.*, s. 143-162.

¹⁷ Ertekin M. Doksanaltı-Erdoğan Aslan-İ. Mete Mimiroğlu, "Giresun İli ve Giresun Adası Arkeolojik Yüzey Araştırması", 2010, *Araştırma Sonuçları Toplantısı 29.2*, Ankara 2012, s. 117-147.

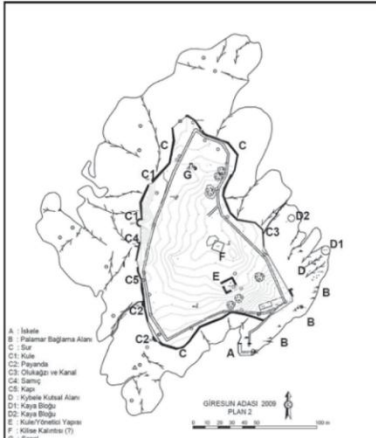
¹⁸ Ertekin M. Doksanaltı-Erdoğan Aslan-İ. Mete Mimiroğlu, "Giresun İli ve Giresun Adası Arkeolojik Yüzey Araştırması", 2011, *Araştırma Sonuçları Toplantısı 30.2*, Ankara 2012, s. 197-211.

¹⁹ Anthony Bryer-David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos* Washington 1985, s. 134.

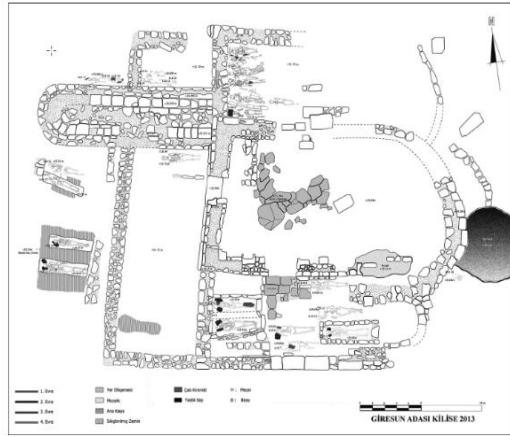
²⁰ Örenç, *a.g.e.*, s. 45; Mustafa Aydın, "Giresun Kalesi (1764-1840)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 12, 2012, s. 46.

²¹ Bryer-Winfield, *a.g.e.*, s. 134.

alanlarında sıkça karşılaşılan unsurlardır. Libasyon kavramıyla; bayram ya da dini ritüel sırasında kurban töreninin parçası olarak bir sıvının (şarap, su, kan v.b.) bir yere dökülmek suretiyle tanrılara sunulması anlaşılır.²² Bu eylem uluslararası literatürde Latince *libare* fiilinden türemiş olan ve modern Batı dillerinde de kullanılan libasyon sözcüğüyle ifade edilir.²³ Libasyon sırasında bazen bir kap kullanılırken bazen de burada olduğu gibi kaya çanakları kullanılmıştır. Ayrıca yine bu alanda günümüzde Hamza Taşı olarak adlandırılan kaya bloğundan yola çıkılarak bu alanın Kybele açık hava tapınım alanı olduğu ileri sürülmüştür.²⁴ Dördüncü çalışma alanını adanın güneyinde yer alan 10.80 x 10.20 metre ölçülerinde, 12 metre yüksekliğindeki kule yapısı oluşturur. Moloz taş ve harç ile inşa edilmiş olan yapının duvarlarında görülen ahşap hatlı deliklerinden dört katlı olduğu ve mazgal pencereleri ve kalın duvarlarıyla da kule veya yönetici yapısı olduğu kanaatine ulaşılmıştır. Diğer bir çalışma alanını Kule/Yönetici yapısının yaklaşık 15 metre kuzeydoğusunda bulunan yapı oluşturur. Daha önceki çalışmalarda, manastır kompleksi olarak tanımlanmış olmasına karşın kalıntının işlevi kesin olarak saptanamamakla birlikte yüzey araştırmasında saptanan mozaik, mimarî plastik ve çatı kiremidi parçaları bu kalıntının bir kiliseye ait olabileceği ihtimali üzerinde durulmuştur. Son olarak çalışılan alan Adanın kuzeydoğusunda yer almakta olup bir şapele ait olduğu düşünülmektedir. Doğu yönü istikametindeki yarım daire planlı kalıntının bu şapele ait bir apsis olabileceği sonucundan yola çıkılarak bu kanaate sahip olunmuştur.

Figür 2: Ada'da tespit edilen yapılar. (Doksanaltı - Aslan - Mimirolu, a.g.e., 156, Çiz. 2)

Figür 3: Kilise (Doksanaltı - Karaoğlan - Erdoğan, a.g.e., 176, Fig.1)

Akın Temür, "Amasya Yassıkaya Açık Hava Tapınım Alanı Üzerine Gözlemler", *The Journal of International Social Research*, Vol: 7, S: 35, 2014, s. 433.

²³ Sina Kabaağaç-Erdal Alova, *Latince/Türkçe Sözlük*, İstanbul 1995, s. 343

²⁴ Örenç, a.g.e., s. 41.

4. Kazılar

Adadaki ilk kazılar ise 2011 ve 2012 yıllarında gerçekleştirilmiştir. 2013 ve 2014 yıllarında kazılara ara verilmiş ve son olarak Giresun Müzesi Başkanlığı'nda 2015 yılında yeniden çalışmalara başlanmıştır. Adada yürütülen kazı çalışmaları sırasında birçok mimari yapı kalıntısı tespit edilmiş olmakla birlikte kazılar; Şapel ve Pitoslu Alan olmak üzere iki bölgede yoğunlaştırılmıştır.

2011-2012 Kazıları

2011-2012 kazı dönemindeki kazılar, yüzey araştırmalarında kilise olarak adlandırılan yapıda gerçekleştirilmiştir²⁵. Bu çalışmalar sırasında yüzey araştırmalarında kayıtlara kilise olarak geçen yapının, Eleousa ya da Aziz Phokas'a²⁶ adanmış manastır kompleksinin ana kilisesi olduğu açığa çıkarılmıştır (Fig. 3). M.S. 9 -11. yüzyıllara tarihlendirilen kilisedeki kazı çalışmaları sırasında, kilise duvarlarının altında dörtgen planlı küçük bir yapıya ait temel sıraları tespit edilmiştir. Mevcut kilise yapısının bu yapıya ait duvarların üzerine inşa edildiği düşünülmektedir Yapının gerek konumu gerekse planı ve kullanılan konglomera dörtgen blokların inşa tekniğinden yola çıkılarak yapının bir Hellenistik dönem tapınağı olduğu kanaati oluşmuş, ancak kesin bir tarihlenmeye varılamamıştır. Bununla birlikte çalışmalar sırasından bulunan Batı Anadolu kökenli Hellenistik Dönem seramik parçaları, temel seviyesinde ve altında bulunan Arkaik Dönem'e ait Batı Anadolu kökenli Greyware kâse parçası ve Attik siyah glazürlü seramik parçalarından yola çıkılarak tapınağın Hellenistik dönem öncesinde de kullanım gördüğü ortaya konmuştur. Bu kilise yapısının ise, tek nefli, doğu-batı doğrultusundaki bir naos ve naosun kuzey ve güneyine sonradan eklenmiş, uçları apsidal formlu şapeller ve batısına eklenmiş dikdörtgen planlı bir nartheksten oluştuğu tespit edilmiştir. Simetrik olarak kilise yapısının kuzey ve güneyine sonradan eklenen bu şapellerin mezar alanları olarak planlanmış olduğunu²⁷ ve böylece tek nefli olarak inşa edilen kilise yapısının, yapılan eklentilerle üç bölümlü bir kilise planı görüntüsü verdiği ifade edilmiştir.

Kilise/Manastır kompleksinde yürütülen kazılar sırasında toplam 128 mezar tespit edilmiştir²⁸. Bu mezarlarda ölümlerin tümünün doğu-batı yönünde,

²⁵ Ayrıntılı için bkz. Ertekin M. Doksanaltı-İ. Mete Mimiroğlu-Hulusi Güleç, "Giresun (Aretias- Khalkeritis) Adası Kazısı Ön Rapor", *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ*, S: 5, 2012, s. 163-184; Ertekin M. Doksanaltı-İbrahim Karaoğlu-L. Ufuk Erdoğan, "Giresun-Aretias/ Khalkeritis Adası 2011-2012 Kazıları Ön Raporu", *K. Levent Zoroğlu'na Armağan*, Ed. M. Tekocak, İstanbul 2013, s. 175-190.

²⁶ Bryer-Winfield, *a.g.e.*, s. 131.

²⁷ Haluk Çetinkaya, "Roma ve Bizans İmparatorluklarında Ölüm Algısı ve Mezar Türleri" *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3, 2011, s. 31.

²⁸ Bu mezarların antropolojik incelemesi için bkz. Emel Acar, *Giresun/Khalkeritis (Aretias) Adası Nekropolü ve İskeletlerin Paleoantropolojik Analizi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya 2015, s. 30-87.

başları batıda olacak şekilde, direkt toprağa gömü tarzında defnedildikleri, büyük çoğunluğunun, mezar alanı sınırlaması yapılmaksızın üst üste gömülmüş oldukları ve bu gömülerin birçoğunun üzerinin kiremit plakalarla kapatılmış olduğu görülmüştür.

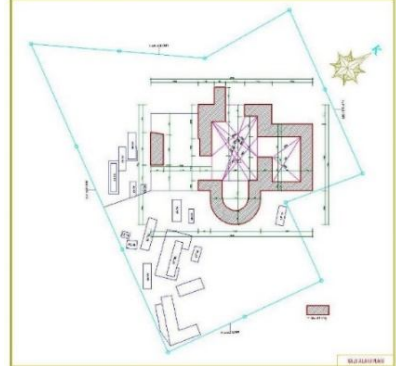
Kazılar sırasında Osmanlı dönemine ait eserler de ortaya çıkarılmıştır. Bunların içinde 19. yüzyılın ikinci yarısına ait iki adet lüle parçası²⁹, Sultan Abdülmecit dönemine ait bakırdan bir sikke ve bir adet Marsilya tipi kiremit parçası önemli buluntu örneklerini oluşturur.

2015-2016 Kazıları

2015-2016 yıllarında iki sezon süren çalışmaların ağırlık noktasını adanın kuzeydoğusunda bulunan şapel yapısı ve pithoslu alan oluşturur. Bitki örtüsü ve ağaçların bu alanların büyük bir kısmının üzerini kapatması ve buraların temizlenerek çalışma ortamının oluşturulması büyük ölçüde iş gücü kaybına yol açmış ve çalışmaların işleyişini yavaşlatmıştır.

Figür 4: Şapel- kazı sonrası

Figür 5: Şapel- plan

A. Şapel

Şapel yapısı doğu-batı yönünde apsisli bir naos ve naosun kuzey ve güneyine eklenen dörtgen birer odadan oluşmaktadır (Fig. 4,5). Duvarlar, dış yüzleri düzgün dörtgen kesme küfeki taşlardan, içte kalan kısımları ise, kaba bırakılmış taşların karşılıklı yerleştirilmesi ve yer yer tuğla ve aralarının da daha ufak taşlarla doldurulup, harç yardımıyla birleştirilmesiyle yapılmıştır (Fig. 6). Duvar yüzeylerinde kaplama malzemesi olarak kullanılan küfeki taş³⁰, özellikle Bizans döneminde çok sayıda mimari eserde temel yapı taşı olarak kullanılmıştır. Dolgu toprağının atılıp ana kayaya ulaşılması sonucu

²⁹ Erdinç Bakla, *Tophane Lüleçiliği*, İstanbul 1993, s. 3-4.

³⁰ Küfeki taşı İstanbul'da Bakırköy-Safraköy yöresinden çıkarılır. Zeynep Ahunbay, "Mimar Sinan Yapılarında Kullanılan Yapım Teknikleri ve Malzeme", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İstanbul 1988, s. 534.

yapının doğu ve güneydoğu kısmının ana kayaya yaslandırılarak inşa edildiği ortaya çıkarılmıştır. Kuzey ve güneydeki duvarların temelleri ise, arazinin topoğrafik yapısına bağlı olarak şapel zemin kotundan yaklaşık 1 metre daha aşağıdadır. Yapının apsisinin yönü, diğer şapel-lerin aksine tam doğuya değil güney doğuya bakmaktadır. Ana kaya üzerine oturtulmuş olan Apsisin duvarlarının büyük kısmı günümüze ulaşamamış olmakla birlikte, kuzey duvarları 1 metre kadar toprak altında kaldığı için kısmen korunarak, günümüze kadar gelebilmiştir (Fig. 8). Apsisin duvar kalınlığı 0.55-0.70 metre arasında değişmektedir. Duvarın dış yüzleri düzgün dörtgen kesme taşlardan, arkada kalan kısımları ise, kaba bırakılmış taşların karşılıklı yerleştirilmesi ve yer yer tuğla ve aralarının da daha ufak taşların doldurulup, harç yardımıyla birleştirilmesiyle yapılmıştır. Kazılar sırasında apsisin kuzey ucundan itibaren yaklaşık 2.37 metre uzunluğunda, moloz ve kesme taş örgülü bir beden duvarı tespit edilmiştir. Bu duvarın önce batıya sonra güneye devam ederek dörtgen bir yapı oluşturduğu gözlenmiştir. Bu dörtgen yapının batı duvarı üzerinde sonraki dönemde açıldığı düşünülen bir kapı açıklığı yer almaktadır.

Şapelin giriş kısmına baktığımızda; ana girişin apsisin tam karşısında, batı duvarının tam ortasında yer aldığı, kuzey ve güneyde yer alan odalara geçişin ise, doğu-batı doğrultusunda uzanan yan duvarlardaki açıklıklardan sağlandığı görülmektedir. Zeminde yapılan çalışmalarda 0.5

Figür 6: Şapel- duvar kesiti

Figür 7: Şapel- naos

metre kadar sıkıştırılmış toprak üzerine, kalkerden yapılmış, düzgün, çoğunlukla dörtgen şeklinde kesme taşların, yerleştirilerek döşeme olarak kullandığı gözlenmiştir (Fig. 7). Bu döşeme taşları kaçak kazılar sonucu tahrip olmuş ve dağınık halde ele geçmiştir.

1. Mezar Buluntuları: Şapel de yürütülen çalışmalar sırasında yapının çevresinde toplu gömü geleneğini yansıtan taş örgü mezar ve bireylere ait tekli gömü şeklinde olmak üzere toplam 26 mezar tespit edilmiştir³¹ (Fig 9). Bu mezarlara baktığımızda; bireysel mezarların mezar sınırı belirlenmeksizin direkt olarak toprağa defnedilmiş oldukları ve gömülerin tümünde Kilise/Manastır yapısında olduğu gibi³², Ortodoks Hristiyan geleneğinin uygulandığı görülmektedir.

Bu geleneğe göre cesetler; dorsal pozisyonda, kolları dirseklerden kırılarak karın üzerinde birleştirilmiş ve ensenin altına pişmiş topraktan tuğla ile desteklenerek baş hafif yukarı kaldırılarak doğuya, güneşin doğduğu yöne doğru kaldırılmış bir şekilde defnedilmişlerdir³³. Bazı iskeletler,

Figür 9: Şapel-mezarlar

Figür 8: Şapel-apsis

içerisine istiridye kabukları karıştırılarak hazırlanmış harcın üzerine defnedilmiştir. Bunun yanında birçok mezarda da istiridye kabuğuna rastlanmıştır.³⁴ Toplu gömülerin yapıldığı taş örgü mezarlar ise; büyük olasılıkla sonraki dönemde gömü yapılırken, önceki döneme ait çıkan iskeletlerin toplanması sonucu ortaya çıkmış olmalıdır (Fig. 10).

³¹ İskeletler üzerinde yapılan Antropolojik çalışmalar İstanbul Aydın Üniversitesi'nden Yrd. Doç. Dr. Mehmet Görgülü ve ekibi tarafından sürdürülmektedir. Ön rapora göre; iskeletlerden biri 6-12 aylık bir bebeğe, beşi erişkin kadına ve altısı erişkin erkeğe aittir. Bu iskeletler üzerinde yapılan ilk incelemelerde bu iskeletlerin ortalama 25-30 yaş ve üzeri bireylere ait olduğu anlaşılmaktadır.

³² Doksanaltı-Karaoğlan-Erdoğan, *a.g.e.*, s. 181-184, Fig. 8-11.

³³ Çetinkaya, *a.g.m.*, s. 30.

³⁴ Mezarların üzerine serilerek ya da harç ile karıştırılarak mezarların tabanında veya üzerinde kullanılan bu istiridye veya deniz kabukları inciyle eş değer olarak kabul edilmektedir. İnci ise Hristiyanlıkta hem Hz. İsa'nın bir simgesidir hem de kraliyet veya soyluluk göstergesi olarak bir statü belirleyicisidir. Nanon Gardin-Robert Olorenschaw, *Larousse Semboller Sözlüğü*, Çev. B. Akşit, İstanbul 2014, s. 300.

Figür 10: Şapel- taş örgü mezar

2. Seramik Buluntuları: Şapelde yürütülen çalışmalar sırasında üzeri geometrik-bitkisel bezeli, sırlı Bizans seramikleri bulunmuştur³⁵. Bulunan seramiklerin hiçbiri sağlam durumda değildir. Ancak birkaç tanesini tamamlamak mümkün olabilmiştir (Fig. 11). Sırlı seramiklerin yanı sıra bezemesiz, mutfak kabı olarak kullanılan seramikler ve pithos parçaları da yoğun miktarda amorf parça ele geçmiştir. En önemli buluntu ise, şüphesiz daha önce Kilise/Manastır kompleksinde yürütülen kazılarda da ortaya çıkan, Geç Klasik döneme ait siyah glazürlü³⁶ seramiklerin burada bulunmuş olmasıdır (Fig. 12). Bu buluntular adanın Geç Klasik dönemden itibaren iskan edildiğini göstermesi açısından oldukça önemli buluntulardır. Şapel kazısında bulunan diğer bir pişmiş toprak buluntu grubunu kiremitler oluşturur. Marsilya tipi³⁷ olarak adlandırılan bu kiremitler Kilisede yürütülen kazılarda da ortaya çıkmış olup 19. yüzyıla tarihlenmektedirler.

³⁵ Benzerleri için bkz. Beate Böhlendorf-Arslan, *Glasierte Byzantinische Keramik Aus Der Türkei*, İstanbul 2004, s. 128-131, Taf. 114-475; Zeynep Mercangöz-Lale Doğer, “Kuşadası, Kadıkalesi/Anaia Bizans Sırlı Seramikleri” *I. ODTÜ Arkeometri Çalıştay, Türkiye Arkeoloji’nde Seramik ve Arkeometrik Çalışmalar, 7-9 Mayıs*, Ankara 2009, s. 86, Res. 11-12; Lale Doğer, “Late Byzantine and Ottoman Pottery From Nif-Olympus” *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia*, Ed. E. Lafli S. Pataci, Oxford 2015, s. 57-69.

³⁶ Siyah glazürlü veya siyah firmisli olarak adlandırılan bu seramik türü Atina’da M.Ö. 6. yüzyılda yaygın olarak üretilmeye başlanmıştır. M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda oldukça popüler olan bu seramik türü, Yunanistan’dan Antik dünyanın birçok yerine ihraç edilmesinin yanı sıra, Attika dışında da taklitleri üretilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Brian A. Sparkes-Lucy Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.*, *The Athenian Agora*, Vol: XII. New Jersey 1970, s. 1-466.

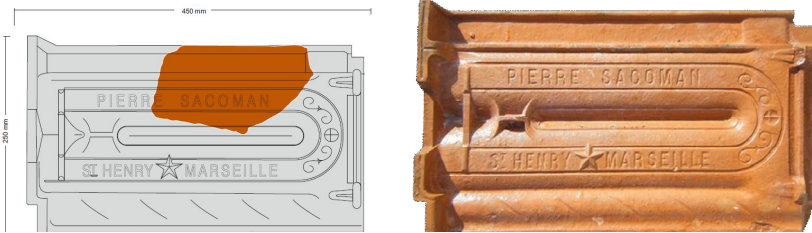
³⁷ Kilise ve Şapel kazısında bulunan Marsilya tipi kiremit parçalarından hareketle yapılan araştırma sonucunda şehir merkezindeki çok sayıda 19. yüzyıl yapısında farklı markalara ait kiremit örnekleri görülmüş, Marsilya’dan ithal edildiği anlaşılan bu kiremitler, ayrı bir çalışmaya konu olmuştur. 45x25 cm. boyutlarında olan bu kiremitleri üreten firmaların kalıpları tek tip olduğundan bu firmaların ürünler görünüş olarak birbirleriyle neredeyse aynıdır. Bazı üreticiler, ürünlerinin görünümünü değiştirmek amacıyla kiremitlerin üzerine fabrikanın adıyla birlikte dekoratif bir motif, hayvan ya da böcek figürlerinden oluşan damgalar eklemişlerdir. Gazanfer İltar, “19. Yüzyıl Giresun Yapılarında Marsilya Tipi Kiremitler”, *Giresun Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 13, 2015, s. 249.

Figür 11: Şapel-Bizans sırlı seramikleri

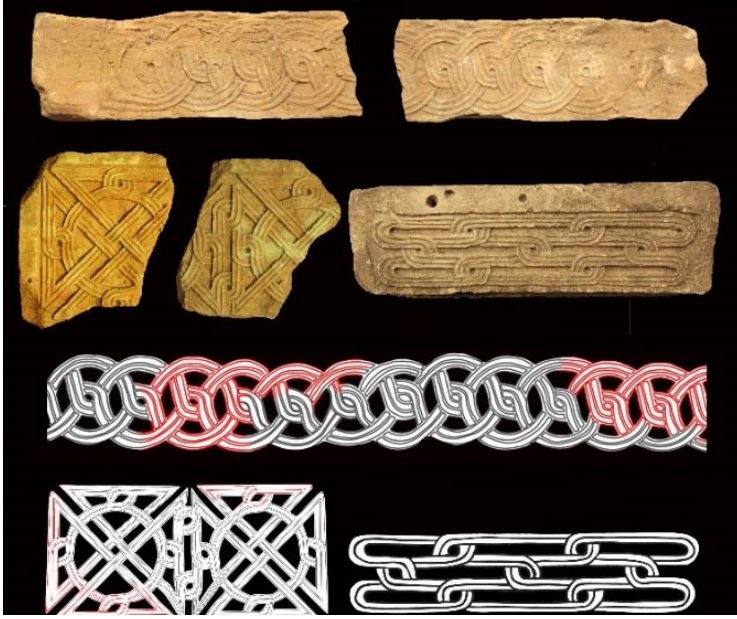
Figür 12: Şapel-Siyah Glazürlü Seramikler

Figür 13: Şapel-Marsilya Kiremitleri

3. Mimari Buluntular: Çalışmalar sırasında üzeri geometrik ve bitkisel motiflerle süslü, yapının iç ve dış mimari süsleme öğelerini oluşturan, taş ve pişmiş topraktan yapılmış levhalar bulunmuştur³⁸ (Fig. 14). Birçoğu yapının templon ve korkuluklarına ait olan bu levhaların üzerindeki süslemeler örgü ve düğüm motifleriyle oluşturulmuştur.

³⁸ Benzerleri için bkz. Ebru Parman, *Ortaçağda Bizans döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri*, Eskişehir 2002, s. 1-223, Lev. 1-139, Çiz. 1-38; Pınar Serdar, *Likya ve Pamfilya Bölgeleri'ndeki Bizans Dönemi Taş Eserlerinin Motif, Bezeme Tekniği ve Malzeme Değerlendirmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2010, s. 1-283

Figür 14: Şapel-mimari levhalar

4. Metal Buluntular: Kazılar sırasında birçok bronz sikke bulunmuş olmasına karşın hiçbiri okunabilecek durumda değildir. Aynı şekilde ele geçen metal çiviler de büyük ölçüde tahrip olmuştur. Kilise/Manastır kompleksinde yapılan kazıda ele geçen metal eserler büyük ölçüde korunabilmiş olmasına karşın, Şapelde ele geçen metal objelerin korunamamış olması, adanın özellikle bu kısmının konum olarak denizden gelebilecek dalgalara ve rüzgâra açık olması ve kuşların üreme bölgesi içinde yer almasıyla açıklanabilir.

B. Pithoslu Alan

2015 yılından itibaren kazısı yapılan alanlardan biri de, adanın kuzeydoğusunda bulunan ve ürün depolama yeri olarak kullanılmış olan Pithoslu alandır. Doğa şartları ve kaçak kazılar ile bir kısmı günümüze kadar ulaşabilmiş olan iki adet pithosun çevresinde açmalar açılmak suretiyle çalışmalar sürdürülmüştür. Bu çalışmalar sırasında farklı büyüklüklerde toplam 11 adet pithos ortaya çıkarılmıştır (Fig. 15).

Figür 15: Pithoslu alan

Pithosların boyutları incelendiğinde ağız çaplarının 0.80-1.20 metre arasında değişiklik gösterdikleri görülmüştür. Derinliklerine bakıldığında ise, yoğun tahribat nedeniyle sağlıklı sonuçlar alınamamasına karşın, bazılarının yüksekliğinin yer yer 2.30 metreyi bulduğu görülmektedir (Fig. 16).

Figür 16: Pithoslar

Çalışmalar sırasında yarı düzenli olarak nehir taşlarından oluşturulmuş taş sırası, bulunduğu alan bakımından oldukça önemlidir. Ortaya çıkarılan

bazı pithosların çevresinin destek amaçlı olarak örüldüğü büyük moloz taşlar ile çevrilidir. Bu molozlar horasan harcı kullanılarak örülmüş ve görece sağlam bir şekilde açığa çıkarılmıştır. Bu anlamda tespit edilen moloz taş sırasının, söz konusu destek duvarlarının yapılması amacıyla bu alana yerleştirilmiş olduğu düşünülmektedir. Molozların benzer özellikler göstermesi de bu görüşü destekler niteliktedir. Ancak diğer taraftan yukarıda da bahsedildiği üzere moloz taş sırasının “yarı düzenli” bir yapıya sahip olması, güneydoğu köşesinde bir çeşit basamak sayılabilecek iki adet yükseltinin olması, molozların horasan harcı olmamasına karşın küçük kiremit parçaları ile sıkıştırılmış olması ve özellikle güneydoğu ve kuzey cephelerinin belli bir sınır verecek şekilde yerleştirilmiş olması, buranın bir yaşam alanının zemini ya da yükseltisi olabileceğine işaret etmektedir. Keza Karadeniz Bölgesi'nin mimari özellikleri incelendiğinde, bölgenin yağış alma oranının yüksek olması ve arazi şartları nedeniyle, özellikle üst yapıda ahşap malzemelerin kullanıldığı, zeminin ise yağış, sel ve toprak kayması gibi sorunlardan korunmak amacıyla örülen taş sıraları ile yükseltildiği bilinmektedir. Bu nedenle alanın kullanım amacı kesin olarak bilinmemekle beraber oldukça dikkat çekicidir. Pithosların depolama amacıyla kullanılmış oldukları göz önünde bulundurulduğunda güvenlik açısından bu alanda bir yapılaşmadan söz etmek yanlış olmayacaktır. Burada dikkat edilmesi gereken iki husus vardır. İlki, eğer bir yapılaşma söz konusu ise üst yapıya ait buluntunun var olup olması ki maalesef buna dair herhangi bir buluntu ele geçmiş değildir. Ancak daha önce de bahsedildiği üzere eğer üst yapı ahşap malzeme kullanılarak yapılmış ise, aşırı yağış ve bitki örtüsü nedeniyle eriyip yok olmuş olabileceği beklenebilir. İkinci husus ise, alt yapı ve üstü yapıyı örüp ayakta kalmasını sağlayacak herhangi bir harç ya da bu hususta kullanılmış olabilecek malzemenin bulunup bulunmadığıdır. Pithosların çevresinde tespit edilmiş koruma duvarındaki horasan harcına ya da başka bir harca burada rastlanılmamıştır. Ancak molozlar arasına yerleştirilmiş olan küçük kiremit parçalarının, tıpkı sur duvarlarındaki gibi duvarları sıkılaştırıp güçlendirmek amacıyla kullanıldığını varsayarak, alt yapıya ait birleştirici bir malzemenin var olduğunu ve bunun bir anlamda alt yapıyı sağlamlaştırmak amacıyla kullanıldığı düşünülebilir. Bununla birlikte kazılar sırasında bulunan 4 adet bronz çivinin, ahşap olduğu varsayılan üst yapının birleştirici unsurlarına ait olduğu düşünülebilir. Ada'da şapel, kilise, açık hava tapınağı vb. gibi nedenler ile daha çok dini bir yapılaşma söz konusu olduğundan, sivil mimarinin de en azından din adamlarının barınma ihtiyacını karşılayacak düzeyde var olması beklenir. Bu anlamda ise söz konusu moloz taş sırasının sivil mimariye dair şimdilik tek gösterge olması oldukça önemlidir. Bir diğer önemli husus ise, moloz taş sırasının bulunduğu alanın şapel, kilise ve kule yapısı gibi dini ve stratejik yapıların oluşturduğu üçgenin neredeyse tam ortasında yer alıyor olmasıdır.

Figür 17: Pithoslu alan- mezarlar

Genel anlamda bakıldığında, verilerin büyük bir bölümü mimari bir yapılaşmayı gösteriyor olsa da, yukarıda da bahsedildiği üzere molozların, pithosların çevresine yapılacak destek duvarı için bu alana yerleştirilmiş olma olasılığı da göz ardı edilmemelidir. Pithoslu alanda ele geçen önemli bulgulardan biri de üzeri kiremitler ile örtülü 2 adet tekil gömüye ait mezarlara rastlanmasıdır (Fig. 17). Buradaki mezarları Şapel de bulunan mezarlardan ayıran en önemli özellik ise, mezarların üzerindeki toprak yapısının seviyelere göre değişim göstermesidir. Toprak yapısı incelendiğinde, mezarların üzerinin sırasıyla yüzey toprağı, nehir taşı, taş-kiremit ve toprak-kiremitten oluşan bir tabakalaşmaya sahip olduğu görülür. Bu tabakalaşmaya bağlı olarak özel bir gömüden söz etmek söz konusu olmasa da Şapelde bulunan mezarlara oranla burada bulunanların daha iyi korunmuş oldukları söylenebilir. Mezarların biçim özelliklerine bakıldığında; her iki mezarın da Ortodoks Hristiyan geleneğinin uygun olarak batı-doğu doğrultulu, dorsal pozisyonda ve kolları dirseklerden kırılarak göğüste birleştirilmiş bir şekilde gömüldükleri tespit edilmiştir. Mezarlardan birinin kafasının pithos içine yerleştirildiği ve kafasının alttan desteklenerek yüzünün doğuya bakacak şekilde yerleştirildiği görülmektedir. Pithos alanında yürütülen çalışmalar henüz sonuçlanmadığı için alanın tam olarak işlevi ve dönemini tespit etmek oldukça güçtür. Ele geçen sikkeler oldukça tahrip olduğu için dönem vermemektedir. Bununla birlikte alanda mezarların da bulunmuş olması, yapının en azından işlevini kaybettikten sonra bir dönem mezarlık olarak da kullanıldığını ortaya koymaktadır.

Sonuç

Doğu Karadeniz’de hem Antik Çağda hem de Ortaçağda yerleşime sahne olmuş olan Giresun Adası’nda yürütülen kazı ve araştırmalar, adanın farklı isimler altında Klasik dönemden Ortaçağa kadar farklı dönemler içinde, Giresun/Kerasous kentiyle paralel olarak sürekli iskan edildiğini ortaya koymaktadır. Mimari anlamda günümüze ulaşan kalıntılar bu görüşün aksine daha ziyade Ortaçağ buluntularından oluşsa da, gerek manastır ve gerekse şapel alanında bulunan seramik buluntuları, adanın Klasik dönemlere kadar uzanan bir yerleşime sahip olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu çalışmalar sırasında ortaya çıkarılan manastır kompleksi ve bu kompleksin altında kalıntıları bulunan tapınak, şapel ve açık hava tapınım alanı gibi yapılar, adanın sivil yerleşim alanından daha çok dinsel bir merkez olarak kullanıldığını göstermektedir. Ancak bu zamana kadar sivil mimari kalıntıları ortaya çıkmamış olmasına karşın, özellikle adanın kuzey-doğusunda bulunan pithoslar adanın sürekli bir yerleşime sahne olduğunun en önemli kanıtlarıdır. Kazılarda ortaya çıkarılan yüzen fazla mezar adadaki bu yerleşimin boyutlarını ortaya koymaktadır. Bu mezarlarda yapılacak antropolojik ve arkeolojik incelemeler adanın kültürel yapısını ortaya koyacağı gibi adada yaşayanların beslenme rejimi ve adanın biyolojik çeşitliliğini de gözler önüne serecektir. Giresun Adası’nda yürütülen bu kazılar sadece arkeolojik malzemenin kazılıp çıkarıldıktan sonra müzelere aktarılmasıyla sınırlı kalmayıp; disiplinler arası bir anlayış içerisinde bulguların incelenmesi ve ülkemizde her geçen gün eksikliği daha fazla hissedilen koruma ve restorasyonlarla kalıntıların yeniden ayağa kaldırılmasını da amaçlamaktadır. Bu durum, bir taraftan turizm açısından büyük girdiler sağlayarak, bölge turizmine canlılık getireceği gibi, Antik Çağdan günümüze kadar kesintisiz olarak sürekli bir yerleşime sahne olmuş Giresun Adası’nın ve Giresun kentinin arkeoloji dünyasındaki yerinin belirlenmesine ışık tutacaktır.

KAYNAKLAR

ACAR, Emel, *Giresun/Khalkeritis (Aretias) Adası Nekropolü ve İskeletlerin Paleoantropolojik Analizi*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2015.

AHUNBAY, Zeynep, *Mimar Sinan Yapılarında Kullanılan Yapım Teknikleri ve Malzeme*, *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İstanbul 1988.

APOLLONIOS, Rhodios, *Argonautica*, Kullanılan Metin ve Çeviri; R.C. Seaton, *The Argonautica*, with an English Translation, Cambridge 1967.

ARSLAN, Murat, *Ariannus'un Karadeniz Seyahati, Antik Kaynaklar Dizisi: 1*, İstanbul 2005.

_____, "Pontos'tan Karadeniz'e: Bir Adlandırmanın Ardındaki Önyargılar, Varsayımlar ve Gerçekler", *Olba XVI*, 2006, s. 75-91.

ASLAN- BÖHLENDORF, Beate, *Glasierte Byzantinische Keramik aus Der Turkei*, Ege Yayınları, İstanbul 2004.

AYDIN, Mustafa, Giresun Kalesi (1764-1840), *Karadeniz İncelemeleri Dergisi S: 12*, 2012, s. 39-56.

BAKLA, Erdiñç, *Tophane Lüleciliği*, İstanbul 1993.

BIJİŞKYAN, P. Minas, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1969.

BRYER, Anthony-WINFIELD, David, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington 1985.

BULFINCH, Thomas, *Bulfinch Mitolojisi*, Çev. E. Özer - B. Özcangiller, İstanbul 2011.

CUINET, Vital, *La Turquie d'Asie. Geographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonné e de Chaque Province de l'Asie-Mineure*, Paris 1890.

ÇETİNKAYA, Haluk, "Roma ve Bizans İmparatorluklarında Ölüm Algısı ve Mezar Türleri", *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 3*, 2011, s. 18-38.

DOĞER, Lale, "Late Byzantine and Ottoman Pottery From Nif-Olympus", *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia*, Ed. E. Lafli S. Pataci, Oxford 2015, s. 57-69.

DOKSANALTI, Ertekin M.-ASLAN, Erdoğan-MİMİROĞLU, İ. Mete, "Giresun İli ve Giresun Adası Arkeolojik Yüze Araştırmaları 2009", *28. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, Ankara 2010, s. 143-162.

_____, "Giresun İli ve Giresun Adası Arkeolojik Yüze Araştırması, 2010", *Araştırma Sonuçları Toplantısı 29.2*, Ankara 2012, s. 117-147.

_____, "Giresun İli ve Giresun Adası Arkeolojik Yüze Araştırması, 2011", *Araştırma Sonuçları Toplantısı 30.2*, Ankara 2012, s. 197-211.

DOKSANALTI, Ertekin M.-KARAOĞLAN, İbrahim-ERDOĞAN, Ufuk, Giresun Aretias/Khalkerkitis Adası 2011-2012 Kazıları Ön Raporu", *K. Levent Zoroğlu'na Armağan*, Ed. M. Tekocak, İstanbul 2013, s. 175-190.

DOKSANALTI, Ertekin M.-MİMİROĞLU, İ. Mete-GÜLEÇ, Hulusi, "Giresun (Aretias- Khalkerkitis) Adası Kazısı Ön Rapor", *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ 5*, 2012, s. 163-184.

FALLMERAYER, Jacop Philip, *Doğu'dan Fragmanlar*, Çev. H. Salihoğlu, Ankara 2002.

GARDIN, Nanon-LORENSCHAW, Robert, *Larousse Semboller Sözlüğü*, Çev. B. Akşit, İstanbul 2014.

GRAVES, Robert, *Yunan Mitleri*, Çev. U. Akpur, İstanbul 2004.

GRIMAL, Pierre, *Mitoloji Sözlüğü-Yunan Roma*, Çev. S. Tamgüç, İstanbul 1997.

İLTAR, Gazanfer, 19. Yüzyıl Giresun Yapılarında Marsilya Tipi Kiremitler, *Giresun Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 13, 2015, s. 247-259.

KABAAGAÇ, Sina-ALOVA, Erdal, *Latince/Türkçe Sözlük*, İstanbul 1995.

KSENOPHON, Anabasis, *Onbinlerin Dönüşü*, Çev. T. Gökçel, İstanbul 1974.

MERCANGÖZ, Zeynep-DOĞER, Lale, “Kuşadası, Kadıkalesi/Anaia Bizans Sırlı Seramikleri”, *I. ODTÜ Arkeometri Çalıştayı, Türkiye Arkeolojisi'nde Seramik ve Arkeometrik Çalışmalar*, 7-9 Mayıs, Ankara 2009, s. 83-101.

ÖRENÇ, Ali Fuat, “Geçmişten Günümüze Giresun Adası”, *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu*, 09- 11 Ekim 2008, C: 1, Ankara 2009, s. 40-54.

PARMAN, Ebru, *Ortaçağda Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri*, Eskişehir 2002.

PULLU, Selim, “Kimmer Kadınları Amazonlar”, *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu* 09- 11 Ekim 2008, C: 1, Ankara 2009, s. 55-66.

SERDAR, Pınar, *Likya ve Pamfilya Bölgeleri'ndeki Bizans Dönemi Taş Eserlerinin Motif, Bezeme Tekniği ve Malzeme Değerlendirmesi*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010.

SPARKES, Brian A.-TALCOTT, Lucy, “Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.”, *The Athenian Agora*, Vol. XII, New Jersey 1970.

STRABON, *Geographika, Antik Anadolu Coğrafyası*, Çev. A. Pekman, İstanbul 1993.

TEXIER, Charles, *Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Çev. A. Suat, Ankara 2002.

TEMÜR, Akin, “Antik Çağdan Günümüze Amazonlar”, *Samsun Sempozyumu*, 13-16 Ekim 2011, Samsun 2012, s. 69-81.

_____, “Amasya Yassıkaya Açık Hava Tapınım Alanı Üzerine Gözlemler”, *The Journal of International Social Research*, Vol: 7, S: 35, 2014, s. 432-440.

TSETSKHLADZE, Gocha R., *Karadeniz'in Tarih ve Arkeolojisi Üzerine*, İstanbul 2005.

